

Historisk essay

Hvad mente danskerne?

Af Henning Poulsen

Med udgangen af forårssemesteret 2000 gik professor, dr.phil. Henning Poulsen på pension efter at have været professor i det 20. århundredes historie ved Aarhus Universitet siden 1974. I den anledning holdt han den 28. april 2000 en afskedsforelæsning med emne fra det forskningsfelt, som har været hans specialitet gennem alle årene: den danske besættelse. I det følgende behandler han et af forelæsningsens emner.

I sommeren 1945 var der ingen tvivl. Alle danske var af hjertet modstandsfolk og havde været det siden den 9. april 1940 kl. 4.20, da de tyske tropper overskred den dansk-tyske grænse. Der var beklageligvis nogle undtagelser, nazister og lignende, der havde holdt med fjenden. Men de fleste af dem var nu solidt buret inde, og når man talte om danske, talte de ikke med, i hvert fald ikke som »rigtige« eller »retvendte« danske, hvad udtryk man nu brugte, når man ville være helt præcis.

Al sandhed kan denne opfattelse ikke fraskrives. Skønt der var bitter strid mellem politikere og modstandsfolk, gik i befolkningen det afgørende skel mellem det lille mindretal, der støttede Hitlertyskland, og det helt store flertal, hvis hjerte lå hos de allierede. Besættelsen var aldrig populær, men afvisningen kunne have forskellig intensitet, spændende fra modvillig accept til åbent fjendskab.

Et interessant materiale til belysning af den generelle stemning findes i de observationer, der blev gjort på tysk hold. Ingen fulgte udviklingen i den danske folkestemning så intenst som den besættelsesmagt, den var vendt imod. Krigen igennem indsamlede den tyske værnemagt stemningsberetninger fra de enkelte garnisoner og gennem sin efterretningstjeneste, *Abwehr*. Meget af dette materiale er bevaret og tegner et billede, der er uden efterrationalisering og neutralt i forhold til de tolkninger, der udsprang af danske kredses forskellige holdningsprægede ønsketænkninger. Hvad danskerne tænkte, kunne tyskerne ikke se. Men de lagde mærke til, hvad danskerne gjorde, først og fremmest hvordan de mødte de tyske soldater i gaderne, i butikker og på restauranter, i samtaler med tyske-

re, og undertiden også, hvad de talte sammen om indbyrdes. Derimod skulle rapportørerne ikke tage sig af, hvad den danske presse skrev. Den kontrollerede man jo selv.

I de første dage troede de tyske tropper faktisk, de var nogenlunde velkomne. Ikke sært, da der jo i de flyveblade, de lod drysse ned fra himlen om morgenen den 9. april, stod, at de var kommet for at beskytte Danmark, og som andre havde de en tendens til at tro på, hvad de selv sagde. Desuden syntes denne opfattelse bekræftet af, at de overalt blev fulgt af tætte skarer af nysgerrige danskere, som snarere virkede imponerede end fjendtlige. Man var klar over, at danskerne i høj grad var engelskorienterede, hvad der forklarede med, at England var det store eksportmarked, og nogen skepsis kom også til udtryk. Mod månedens slutning var karakteristikken modificeret til »neutral og loyal«, og man hæftede sig ved, at mange hørte engelsk radio og udtrykte ønske om, at tyskerne ville sige sandheden. Et relevant kriterium, for som en polsk historiker har udtrykt det, spillede det under krigen ingen rolle, om den, der udtalte sig, kunne vide noget om sagen. Om man troede ham, kom kun an på, hvem han var – ven eller fjende. Det faldt i øjnene, at rygter om store tyske tab under et søslag i Kattegat og om mytteri blandt tyske tropper i Norge var vidt udbredte.

Vi skal ikke undre os over, at det i værnemagtens indberetning til Berlin hedder, at sejren over Frankrig i juni 1940 havde udløst en forbedring af stemningen i Danmark. Det burde den jo gøre, og generelt opfattede de stedlige tyske myndigheder danske problemer som noget, Berlin skulle blande sig uden om. Men dens egne papirer tegner et andet billede.

Den tyske kommandant i København fandt det skuffende, at sejren ikke havde udløst den »begejstring og beundring«, han havde fundet passende. Efter hans opfattelse var stemningen i sommeren 1940 snarest forværret. Der blev spyttet efter tyske soldater og hujet ad danske piger, der blev set sammen med dem. Danskerne troede kun på, hvad der blev sagt i engelsk radio, og forstod i det hele taget ingen ting.

Et tilsvarende negativt billede tegnede en opgørelse over dansk-tyske episoder, som gesandtskabets politiafdeling skrev i september 1940. Den viste, at der indtil udgangen af juli kun var registreret ni af slagsen, men fra 1. august til 6. september ikke mindre end 45. Og det påpegedes, at det ikke havde haft nogen effekt, at statsminister Stauning på tysk opfordring den 15. august havde holdt en radiotale, hvor han advarede mod provokerende optræden, da hele 32 af episoderne var forefaldet efter denne dato. Nogen trusel mod værnemagtens sikkerhed udgjorde disse episoder gan-

ske vist ikke. Der var i hovedsagen tale om mistænkelig spytten, nedsættende tilråb og enkelte slagsmål, altså intet, der lignede sabotage. Alligevel blev episoderne tolket som udtryk for en forværring, og i stemningsberetningerne blev udtryk som »loyal« og »afventende« afløst af nøgleordet »afvisende« (*ablehnend*), om end ofte ledsaget af udtrykket »korrekt«.

Tyske kredse i København var altså ikke i tvivl om, at stemningen i Danmark ikke blev forbedret, men tværtimod skærpet i sommeren 1940, da Hitlers sejr syntes inden for rækkevidde. Det er så meget mere bemærkelsesværdigt, som der i øvrigt er god grund til at se stemningsudviklingen i Danmark som påvirket af, hvordan det gik ved fronten. Det er fristende at sige, at danskerne nok var opportuniste, men ikke ubetinget og mest, når det gik til den gode side.

Forventningen om, at angrebet på Sovjetunionen i juni 1941 skulle vende stemningen, blev også skuffet. Igen indberettedes i første omgang pligtskyldigt til værnemagtens overkommando, at folkestemningen var forbedret. Men på grundlag af indberetninger fra ni garnisoner i Jylland konkluderede divisionsstaben her, at det i hvert fald ikke var tilfældet. Tyskerne blev gjort ansvarlige for alt ondt, både rationeringer og mangel på tobak. Skønt vi i de tyske papirer kan finde vidnesbyrd om, at ikke-nazistiske enkeltpersoner har erklæret deres sympati for korstoget mod bolschevismen, var hovedindtrykket, at parolen »min fjendes fjende er min ven« havde gyldighed. Det er nærliggende at tolke en episode i Viborg den 23. juni, dagen efter det tyske angreb, hvor flere hundrede mennesker hujede ad en gruppe tyske sodater, som udtryk for eufori, forventning om, at det ville gå Hitler som i sin tid Napoleon. I de følgende beretninger fra den tyske efterretningstjeneste meldtes vekslende om uændret eller skærpet, men aldrig om forbedret stemning i Danmark.

Fra årsskiftet 1942/43 er stemningsberetningerne mindre værdifulde, fordi deres vurderinger havde rod i de stigende sabotagetal. Sabotagen bestod nemlig ikke længere af spontane brandstiftelser eller overklipninger af telefonledninger. Den var i hovedsagen organiseret, udført af små grupper og i nogen grad et produkt af øgede forsyninger med materiel fra England.

Derimod ligger der en interessant statistik i det tyske filmselskab Ufa's arkiv. Ufa opgjorde måned for måned, hvilken andel tyske film – mest underholdningsfilm – havde af de danske biografers repertoire. Indtil udgangen af 1942 svingede denne andel ret konstant omkring 20% både i København og på landsplan. Men i januar 1943 blev den i hovedstaden brat halveret og sank i efteråret 1943 til 5-8%. Dette til trods for, at det

samtidig blev forbudt at slide mere på repriser af de amerikanske film, der var kommet til landet før besættelsen. Vi har ingen særskilt statistik for provinsbyerne, men da landstallene ikke faldt mere, end den københavnske nedgang kan forklare, ser det ud til, at tysk film her så nogenlunde har holdt stillingen.

Ufa's repræsentant i Danmark var ikke i tvivl om, at nedgangen i København havde rod i de tyske nederlag i Nordafrika og ved Stalingrad. Biografejerne forklarede, at tyske film indbragte for lidt, der kom for få tilskuere, og desuden ville de ikke bestille tyske film, fordi de regnede med, at der allerede i 1944 igen ville komme amerikanske film på det danske marked, altså at Tyskland snart ville tabe krigen.

Hvordan man end vil forklare de geografiske forskelle, vidner Ufa's tal om en forværring af stemningen i takt med, at krigslykken vendte, og at stemningen i de sidste år og måneder frem til befrielsen eskalerede yderligere, kræver ingen dokumentation. I den instruks, der blev givet det nystiftede tyske ordenspoliti i november 1943, brugtes stadig udtrykket »afvisende« om den danske holdning. Men tilføjelsen »korrekt« var afløst af »ikke nødvendigvis fjendtlig«. Og siden blev det værre.

Trods al den usikkerhed, de tyske observationer rummer, er de interessante opinionsmålere, fordi de går et spadestik dybere ned, end pressen selv under normale forhold gør. De beskriver holdninger, der var socialt acceptable mand og mand imellem eller dog i mindre kredse. Stadig afdækker de ikke de personlige relationer, der kunne være mellem danske og tyske, og som f.eks. illustreres af en modstandsmands beretning, hvor han til familiens bedrifter føjer den oplysning, at hans mor græd, da to tyske soldater, de havde indkvarteret, blev sendt til østfronten. Det gælder i almindelighed, at private og offentlige relationer kan gå på tværs af hinanden.

Måske noget tilsvarende gjorde sig gældende for befolkningens holdning i forhold til de to stridende retninger i dansk politik: samarbejde og modstand.

I året 1943 finder vi i Danmark to brede, folkelige reaktioner, som det er vanskeligt at forene. I marts holdtes rigsdagsvalg, og under rekordhøj valgdeltagelse fik de partier, der bar samarbejdet, 94,5% af stemmerne. Skønt de under den beskedne valgkamp lagde luft mellem sig og den efter tysk pres dannede regering Scavenius, og skønt valget i høj grad havde karakter af en antinazistisk demonstration, lader det sig ikke bortforklare, at det rummede et tillidsvotum til de regeringsbærende partier. Men lige så lidt lader det sig bortforklare, at den bølge af strejker og demonstratio-

ner, der skyllede gennem en række provinsbyer i august og den 29. august førte til regeringspolitikens sammenbrud, manifesterede en folkelig opbakning bag den – endnu beskedne – aktive modstand.

Naturligvis kan disse modsatte reaktioner forklares med, at der i sommerens løb var indtrådt et skifte i befolkningens holdning. Opfatter vi folkestemningen som opportunistisk, kan vi se store tyske nederlag og Mussolinis fald i Italien som faktorer, der forklarer en skærpelse af stemningen over for den altid uvelkomne besættelsesmagt, og givet er det, at der var en udbredt forventning om, at en allieret sejr nu lå lige om hjørnet, så et omslag fra samarbejde til modstand måtte synes betimeligt. Og i forlængelse heraf kan vi også betragte, at modstanden blev stadig mere populær i tiden frem til de glade majdage i 1945, da den stort set syntes at have omfattet hele befolkningen.

Herpå fulgte imidlertid i oktober 1945 et nyt rigsdagsvalg, der pegede i modsat retning. De gamle regeringspartier gik ganske vist tilbage, men modstandsbevægelsens fingeraftryk var hverken tydeligt eller entydigt. Dansk Samling, der som borgerligt oppositionsparti i 1943 var kommet ind i Folketinget med tre mandater og klart identificerede sig med modstandsbevægelsen, gik kun et enkelt mandat frem. Det kommunistiske parti havde været forbudt i 1943, havde i 1939 haft tre mandater, men fik nu en jordskredssejr med 18 mandater. Det var naturligvis nærliggende at se den som belønning for den betydelige indsats, partiet havde gjort i modstandskampen, og sådan bliver det ofte forklaret.

Det er imidlertid problematisk, da den kommunistiske fremgang var et generelt europæisk fænomen, og de svenske kommunister, der ikke havde haft nogen modstand at tage del i, fik lige så stor en fremgang som de danske. Derfor må resultatet snarest ses som udslag af, at Sovjetunionen havde vundet anseelse som allieret magt, eller måske som symptom på en radikalisering af arbejderbevægelsen svarende til den, man havde oplevet ved afslutningen af Første Verdenskrig.

Ser vi omvendt på, hvordan det gik »de gamle politikere«, især dem, der som ministre havde eksponeret sig stærkest i samarbejdet med besættelsesmagten, må vi konstatere, at deres tid ikke – som mange modstandsfolk havde håbet og troet – var uigenkaldeligt forbi. De blev genvalgt med pæne personlige stemmetal, og modstandsbevægelsens skarpeste kritiker, socialdemokraten Hartvig Frisch, der kort forinden havde kaldt stikkerlikvideringerne for mord, oplevede endog en fremgang i personlige stemmer, skønt partiet gik en fjerdedel tilbage.

Naturligvis kan dette forklares på flere måder. Ved at indtræde i befrielsesregeringen skulder ved skulder med politikerne havde de ledende

modstandsfolk så at sige lyst dem i kuld og køn, og de havde da også forsaget Scavenius og alle hans gerninger og således lagt nogen afstand til sig selv. Lægges hertil en såkaldt modbevægelse næret af træthed efter befrielsessommerens mange festtaler, kan modstandsbevægelsens ringe politiske succes forklares modsigelsesfrit og opinionens ændringer beskrives som et pendulsving mellem marts 1943 og oktober 1945.

Men måske kan der også tænkes en enklere forklaring. Går vi tilbage til rigsdagsvalget i marts 1943, rummede det vel en opbakning om samarbejdspolitikken, men ingen eksplicit afstandtagen fra aktiv modstand. At politikerne fordømte denne, lod sig forklare med, at de var nødt til at sige, som de gjorde. Omvendt kan vi under augustoprøret i 1943 hæfte os ved, at der ikke i nogen af de mange resolutioner, der blev vedtaget på folkemøder rundt omkring, blev rejst krav om at afbryde samarbejdspolitikken. Parolen »norske tilstande«, der var formuleret under demonstrationerne i København mod Danmarks tiltrædelse af Antikominternpagten i november 1941, forekom ikke. At urolighederne skulle føre til det sammenbrud, der faktisk indtraf den 29. august, var vel tilsigtet af modstandens overvejende kommunistiske inderkreds. Men det var ikke på det grundlag, den fik befolkningens tilslutning.

Selv om vi i dag kan konstatere, at der gik et skel mellem politik og modstand, er det ikke givet, man i samtiden betragtede det på samme måde. Hvis BBC's toneangivende udsendelser til Danmark har fulgt de instrukser, der gjaldt i 1942-43, skulle de nok støtte modstanden, men ikke generelt lægge politikerne for had. Det var utvivlsomt muligt at betragte modstand som ønskelig og politisk samarbejde som betryggende. Måske er det frugtbart at sammenligne modstandsbevægelsen med de senere folkebevægelser, der nok prægede opinionen i fremhævede enkeltspørgsmål, men ikke i større omfang forrykkede den politiske balance.

Måske var hverken valget i marts 1943 eller valget i oktober 1945 udtryk for, at befolkningen lagde afstand til modstandsbevægelsen, og augustoprøret i 1943 lige så lidt for, at den lagde afstand til politikerne. Det kunne tænkes, at danskerne i almindelighed – måske med vekslende accent – støttede begge parter. Det er ingen logisk tanke, og de, der med sig selv ved, at deres holdning og tankegang er ganske konsistent, må naturligvis afvise den. Men vi andre skulle måske alligevel tænke os om en ekstra gang.

Summary

Henning Poulsen: What Did the Danes Think?

The article is part of the farewell lecture given by the author on his retirement in April 2000 as Professor of 20th Century History at Aarhus University. The article treats Danish attitudes during the German occupation 1940-45. An interesting material for the elucidation of the general mood of the Danes is to be found in the observations made by the Germans, for instance by the intelligence agency of the occupying forces. These show a uniformly negative attitude on the part of the Danes. It is more difficult to determine whether the population supported the policy of co-operation which was adopted by the politicians of the old parties, or the active resistance which was advocated by the illegal resistance movement. The author draws attention to the fact that in 1943 there were two great manifestations of the popular attitudes which are difficult to harmonize. In March, a general election for the Parliament was held with record turn-out, and the parties behind the policy of co-operation with the occupying forces received 94.5 per cent of the votes cast. In August, on the other hand, there was a wave of strikes and demonstrations in several provincial towns which led to the collapse of government policy and which manifested popular support of the active resistance. Further to this, active resistance became ever more popular in the time leading up to the happy liberation days in May 1945, when it appeared to embrace the entire population. However, another general election was held in October 1945, the first after the end of the occupation, and that pointed in the opposite direction. Even though the old governing parties did suffer a moderate loss, the finger print of the resistance movement was neither clear nor unambiguous. The article concludes that perhaps neither the election in March 1943 nor the election in October 1945 should be interpreted as popular dissociation from the resistance movement; nor should the risings in August 1943 be interpreted as dissociation from the politicians. It might be argued that the Danes in general – possibly with varying emphasis – supported both parties.

(Translated by Jørgen Peder Clausager)